

УДК 001.8:124.5

С.О. Волковинський,
аспірант

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ ЯК МЕЖА ТОЛЕРАНТНОСТІ

У статті автором досліджується необхідне для сучасності розуміння толерантності та його меж через ставлення до природи. Виявлено класичне, некласичне та постнекласичне розуміння толерантності. Також звертається увага на позицію ауто толерантності, яка принципово змінює класичне та некласичне розуміння толерантності.

Толерантність займає чільне місце в системі сучасних демократичних цінностей високорозвинених суспільств "Толерантність – це те, що робить можливим досягнення миру та веде від культури війни до культури миру", – говориться в Декларації принципів толерантності, прийнятої Генеральною Конференцією ЮНЕСКО в 1995 році. Проблема толерантності торкається кожного, оскільки всі ми є суб'єктами та об'єктами толерантності. Різноманітним аспектам висвітлення загальної проблематики, пов'язаної з поняттям "толерантність" присвячені праці таких дослідників як І.Б. Гриншпун, В.П. Козирьков, З.А. Кочергіна, С.В. Кричевський, В.А. Лекторский, С. Мендус, А.П. Садохін, Л.В. Скворцов, М. Уолцер [1]. Толерантність все більше починає усвідомлюватись як практичний імператив, що запобігає взаємному знищенню різних цивілізацій, культур соціальних та етнічних груп. Разом з тим стало зрозумілим, що толерантність повинна мати певні межі. Адже чи можна толерантно ставитись до осіб чи груп, що заперечують загальнолюдські цінності? Чи можна вирішити парадокс Жюльє Ренара: будь-якого терпимі до моєї нетерпимості?

Суть цього парадоксу полягає в тому, що він торкається проблеми межі толерантності та сфери її застосування. Наявність толерантності у людини чи соціуму сприймається як позитивна якість. Але чи можна ставитись толерантно до вбивці чи до людини, що заперечує цінності суспільства чи навіть людства? Для визначення межі толерантності необхідно звернутись до історії цього терміну, а також до рівня толерантності людини в сучасному розвиненому суспільстві.

Оскільки сучасні етичні дослідження стверджують розширення сфери застосування етичних категорій від антропоцентризму до патерналізму, віталізму та фізіоцентризму, необхідно також розглянути рівень толерантності людини щодо природи. Такий підхід може виявитись плідним тому, що природа, як Інше щодо нас, не має певних ідеологічних уподобань чи думок, від яких залежить її "відповідь" щодо людської толерантності. Тому метою цієї статті є визначення межі толерантності в сучасному суспільстві розвинених країн через виявлення ставлення людини до природи.

Спершу звернемося до самого розуміння феномену толерантності та визначення межі застосування толерантності.

У сучасній науковій літературі толерантність визначається як свідоме допущення суб'єктом чогось, чого їм не схвалюється, це добровільне утримання від учинення перешкод засуджуваному Іншому за умови, що в суб'єкта є можливість чинити опір, є влада перешкодити вільному самовираженню Іншого [1: 49]. Зазвичай феномен толерантності ототожнюється з терпимістю. Тобто толерантність передбачає можливість реалізації права кожного на вільне вираження своїх поглядів і реальну рівноправність людей у практичному житті, що проявляється в тому, що людина, не відмовляючись від своїх переконань, одночасно ставиться доброзичливо до думок інших [1: 27]. Тому толерантність, зазвичай, супроводжується терпінням щодо сприймання інших, їх думок та дій, не виявляючи протесту при цьому чи агресивних дій. Таке розуміння толерантності історично зумовлено потребою у релігійній толерантності в XVI і XVII ст., що означало покірливе прийняття відмінностей заради дотримання миру.

Таким чином, традиційні, або класичні, визначення толерантності стосуються загалом ідейної сфери. Тобто толерантність є формою терпимості або поваги до існування іншої думки та її виявлення. Адже осмислення потреби толерантності виникло в Західній Європі в період релігійних війн між католиками та протестантами, тобто це була війна за привілей володіти Істиною. Пошук Істини є пошуком найкращої основи системи знань та цінностей. Тому система поглядів, норм та цінностей, що є істинною, є кращою за всі інші. Якби це було не так, тоді б не було сенсу шукати Істину та її дотримуватись. У світлі такого розуміння у різноманітні відмінних культурних ціннісних та інтелектуальних систем існує привілейована система відліку. Все, що не узгоджується з Істиною, безперечно поступається їй. І коли людина вважає, що прийнята нею система поглядів, норм та цінностей є істинною, то інша людина, що з нею не погоджується, вважається такою, що не погоджується з Істиною. Відбувається конфлікт між природним правом на свободу та природним правом на Істину. Оскільки Істина може бути тільки одна, то постає суперечність чи може бути свобода у виборі єдиної Істини?

Толерантність, у даному випадку в її класичному формулюванні означає *поблажливість* до слабкості інших, що поєднується з деякою часткою *презирства* до них [4: 51]; *терпимість* до поглядів інших, що супроводжується розумінням їх хибності. Адже етимологічно термін "толерантність" походить від латинського дієслова *tolero* – "нести", "тримати", "терпіти", що застосовувалося в тих випадках, коли було необхідно "нести", "тримати" у руках яку-небудь річ. При цьому малося на увазі, що для тримання й перенесення цієї речі людина повинна докладати певних зусиль, страждати й терпіти. Однак своє розповсюдження термін "толерантність" одержав у його англійській інтерпретації – *tolerance* – де поряд з терпимістю він означає також "допускати". Порівняльне зіставлення обох значень показує, що за допомогою цього терміна виражається ідея міри, межі, до якої можна терпіти іншу людину або явище, навіть якщо вони незрозумілі, викликають здивування, неприйняття або опір [1: 21-22]. У класичному розумінні толерантності межею було терпіння щодо визнання права висловитись Іншому, тобто не потребувало жодних активних дій з боку того, хто проявляє толерантність. Класичне розуміння толерантності передбачало саме відмову від власних активних дій спрямованих на Іншого щодо його "інакшості". Толерантність у такому її розумінні може виступати навіть як "*байдужість*" до існування різних поглядів і практик" [4: 49], тобто пасивне сприйняття різноманітності поглядів та думок. Але така пасивність базується на переконанні, що суб'єкт володіє істинним баченням, на відміну від інших, та йому не має потреби це доводити, адже час вкаже хто правий, а тому потрібно тільки набратись терпіння та чекати "часу розплати".

Класичне розуміння толерантності виходить із тієї передумови, що можна провести різку межу між істиною й гадкою, що існують такі істини пізнання й норми соціального співжиття, які можуть бути безперечно й переконливо для всіх установлені [4: 49]. Толерантність означала терпимість до іншої думки, оскільки вона не є сумірною з догматичною Істиною, тобто виступала як *поблажливість* або *байдужість* до інших, "хибних" думок. М. Уолцер вважає, що поряд з розумінням толерантності як *поблажливості* та *байдужості*, тобто класичного розуміння, є ще розуміння толерантності як неможливості взаєморозуміння [6: 21-4]. Останнє розуміння базується на гносеологічному скептицизмі щодо можливості провести різку межу між істиною й гадкою, а також впливає із морального стоїцизму: принципове усвідомлення того факту, що "інші" також мають права, навіть якщо вони інколи ці права не реалізують.

Таке розуміння толерантності спирається на неможливість "обґрунтування наших переконань та суджень, яке було б безперечним для всіх" [4: 47], тобто на філософію модернізму, неопозитивізму, аналітичну філософію та постпозитивізм – некласичні типи філософування, де проголошується відмова від монологічного розуміння Істини та стверджується ідея плуральності, існування різних думок, які неможливо ієрархічно вибудувати у співвідношенні з Істиною. Тому, з певною долею умовності, розуміння толерантності як принципового визнання різноманітності думок та неможливості їх співвіднесення можна назвати некласичним.

Ю. Хабермас, у дусі модерністської критики монолізму класичної філософії та культури вважає найвіщим ототожнення власної особистої перспективи міркування з деякою самоочевидною позицією загального. Припущення про загальну, одну на всіх перспективу істини або ідею благого життя, сприймається ним як загроза неприпустимого втручання в право кожної людини "розвивати етичне саморозуміння для того, щоб відповідно до власних можливостей і благих намірів здійснювати в дійсності персональну концепцію "благого життя" [7: 12]. Виходячи з того, що не існує ніякої привілейованої системи поглядів та цінностей, толерантність виступає як *повага* до іншого, когось разом з тим *не можу розуміти* й з яким я не можу взаємодіяти. Це щось на зразок лейбніцевського світу монад, що не мають вікон [4: 50]. Оскільки будь-яка точка зору має право на існування, а "істинне – це всього лише зброя, яку ми використовуємо в процесі нашого мислення" (У. Джеймс) [8: 11], то некласичне розуміння толерантності як неможливості взаєморозуміння призводить до відсутності потреби у досягненні порозуміння.

Толерантність, у такому випадку, є терпимістю щодо інших ідей, визнання того факту, що будь-які ідеї (щодо релігії, соціально-політичного ладу суспільства, національної ідеї тощо) мають право на існування. Таким чином, класичне та некласичне розуміння толерантності є ідейним плуралізмом. При цьому такий плуралізм ґрунтується на принциповій несумірності ідей: або на основі того, що існує тільки одна Істина, а все інше не може навіть рівнятися з нею (класичне розуміння), або на основі неможливості співвідношення різних ідей та позицій, оскільки немає надсуб'єктивних критеріїв для цього (некласичне розуміння). Класичне та некласичне розуміння толерантності є виразом догматизму та релятивізму, які є сторонами однієї медалі.

На думку С.В. Крічевського, взаємини в суспільстві формуються взаєминами з оточуючим світом [3: 107]. Тому доцільно розглянути толерантність у світлі ставлення людини до природи. Вищезазначені тлумачення толерантного ставлення до Іншого щодо ставлення людства до природи визначає те, що людство зараз, як і завжди, терпимо ставиться до природи. Людина визнає право

природи на існування, й сама теж має право на існування, і природа визнає це право. Людина також має право на забезпечення подальшого існування людства, тому вона прагне створити комфортні умови як для власного існування, так і для прийдешніх поколінь. Саме для цього була створена культура та техніка. Але сучасний розвиток техніки та забезпечення комфортних умов проживання, особливо в розвинених країнах, настільки суттєво впливає на світ природи, що це призвело до глобальної екологічної кризи. Людське суспільство справді перетворилось, за виразом Вернадського, на геологічну силу. Людство, визнаючи права світу природи, настільки просунулось в утвердженні власних прав та настільки широкомаштабно їх втілює, що голос світу природи ледь чути серед галасу людства та послужливої техніки. І такий стан речей не залежить від "ідейної позиції" природи, навіть якщо така в неї є.

Чи не є розуміння толерантності як ідейної терпимості межею самої толерантності? Людина може дотримуватись будь-яких поглядів, якщо це не порушує загальнолюдських цінностей та закону даного суспільства

У ставленні до природи ситуація зовсім інша. Людина має право на ідеї якісного життя та, наприклад, комфортного пересування, а також право їх втілювати у світі природи, на Землі чи в космосі. Але чи має право людина використовувати неекологічні види електроенергії, або використовувати літаки, що спалюють тонни кисню? Тлумачення толерантності як терпимості на прикладі ставлення людини до природи стверджує обмеженість такого розуміння.

Чи не знаходиться за цими межами глибше розуміння самого феномену толерантності, або навіть цілком інше розуміння цього феномену?

Ж. Бастід, вивчаючи тлумачення толерантності як пасивної терпимості, прийшов до висновку, що таке розуміння є наслідком втрати інтересу до моральних цінностей. Суспільство, де подібна толерантність затвердилась як норма, являє собою стомлений організм, "чия внутрішня цілісність порушена й окремі частини якого ігнорують один одного через свій ревновий індивідуалізм". Така "толерантність, що не викликає довіри", на думку Бастіда, є "переверненим догматизмом" і одночасно боягузливою позицією, тому що "закриває очі й затикає вуха, щоб не бачити драматичних проблем, що лежать в основі занепокоєння моральної свідомості" [1: 46].

Толерантність як терпимість, тобто класичне та некласичне його розуміння, стверджує залученість людини до об'єктивної істини або заперечення прагнення до істини взагалі. Таке розуміння толерантності утверджує пасивність мислення, отже, й світогляду. Адже, якщо Істина є, то немає сенсу щось доводити тому, у кого є своя думка. А якщо Істини немає, то саме доведення власної думки немає сенсу, адже вона така ж рівноправна, як і будь-яка інша думка.

Підтвердженням того, що толерантність як терпимість сприяє утвердженню пасивності, є дослідження Г. Маркузе під назвою "Репресивна толерантність". Він стверджує, що та толерантність, що проголошується й практикується в сучасному йому суспільстві, служить у своїх найбільш значимих проявах інтересам придушення. Це так звана "безстороння, чиста й помилкова" толерантність, що реалізує себе в суспільстві як інструмент придушення людини в її бутті й визначає себе через інституціоналізовану нерівність, що може бути сумісна з конституційною рівністю [9]. Можна навіть сказати, що толерантність у такій формі стає ідеологічним засобом сильніших для закликів до терпіння слабших. Певно, що у відносинах між сильним та слабким, багатим та бідним толерантність постає як ідея задоволеної собою багатой людини, яка всього досягла та тепер прагне миру, стабільності та впевненості в завтрашньому дні [2: 229]. Толерантність стає подвійним стандартом, де під маскою толерантності дозволяється робити все, що можливо в межах своїх сил. Зрозуміло, що в такому випадку виграють сильніші, отже, й людина стосовно природи. К.М. Маєр-Абіх, відомий як дослідник з філософії природи, стверджує, що "не людина є мірою всіх речей, а все, що існує з нами, є мірою нашої людяності" [10: 96]. Світ природи, що терпить (поки що) всі прояви людського свавілля щодо неї, настільки потерпає від цього, що опинився на межі виживання.

Отже, тлумачення толерантності як терпимості є незадовільним. Як ставитись до людей, які явно чи опосередковано (не замислюючись над цим) сприяють забрудненню світу природи та наближенню глобальної екологічної катастрофи?

Будь-яке визначення межі толерантності, як у світі людських взаємин, так і у світі взаємин людини з природою, буде догматичним, отже буде пригнічувати толерантність або спотворювати її розуміння, про що йшлося вище. Джон Локк, який власне й написав першу працю про толерантність – "Послання про толерантність", вважав, що толерантність не повинна розповсюджуватись на ті явища, які можуть мати небезпечні політичні наслідки. Таким явищем він вважав атеїзм, стверджуючи, що він руйнує основи громадянського суспільства. К. Поппер вважав, що людина не потребує терпіння до нетерпимих [5: 243]. Таке попперівське вирішення "парадоксу толерантності" може призвести тільки до конфронтації та відкритого протистояння.

Тому для вирішення "парадоксу толерантності" та визначення межі толерантності необхідно зважати на активний характер толерантності. "Принцип толерантності споконвічно виходить із

різноманіття істини, її складності й суперечливості" [2: 230]. При активному розумінні толерантності, вона постає як форма пошуку істини, а не відхід від пошуку, утвердження тільки форми Істини – догми.

Е.К. Бистрицький зазначає, що толерантність спонукає до приборкування себе у стосунку до чогось або когось чужого або відмінного. Самообмеження припускає силу волі [5: 247]. Для того, щоби бути толерантним, необхідне вольове зусилля. Сучасне розуміння активного характеру толерантності вимагає розуміння "незалежності, автономності індивіда, його особистісну відповідальність за свої переконання та вчинки, неприпустимість силового нав'язування яких би то не було ідей, якими б гарними ці ідеї не видавались" [4: 47]. Таке розуміння припускає обмеження власної думки, позбавлення її права на абсолютну істинність.

Р. Рорті зазначає, що "людські істоти надані самим собі й що немає ніякого надприродного світла, що освітлював би їм дорогу до Істини" [8: 34]. Тому окрім толерантності як терпимості, що зараз стала репресивною толерантністю, є, на думку Г. Маркузе, всебічна толерантність, спрямована на досягнення істини в її цілісності, що виконується "як керованими, так і керуючими, як панами, так і слугами, як переслідувачами, так і їхніми жертвами". Умовами реалізації "справжньої толерантності" є розвинене автономне мислення [9]. А найкращою умовою для розвитку автономного мислення особистості є рефлексія. Тобто послідовність вольового зусилля щодо прояву толерантності, відповідальність за власну позицію вимагає рефлексії над власною позицією – ауто толерантності за визначенням І.Б. Гиншпуна [1: 31-40]. "Ауто толерантність припускає насамперед здатність вийти в рефлексивну позицію щодо власних цінностей і установок і готовність до їхньої зміни, що не виступає як аутодеструкція в силу збереження основних – стрижневих – екзистенціальних цінностей" [1: 36]. Тільки в такому випадку толерантність, за висловом М. Ноттурна є трансценденцією наших упереджень, що обмежують нашу свободу [5: 242]. Толерантність вимагає від людини дієвого прагнення виходу за межі визначеності власної позиції, що є можливим завдяки рефлексивності щодо власної позиції.

Ауто толерантність означає рефлексивність щодо власної позиції у ставленні до Іншого. Послідовність такої позиції означає не тільки осмислення того, яким ідеям та людям, що слідує певним ідеям, людина перешкоджає у праві на існування, але й передбачає врахування практичної діяльності людини щодо такого Іншого, що не може висловитись – світу природи.

Позиція ауто толерантності принципово змінює класичне та не класичне розуміння толерантності. Необхідно не тільки терпимо ставитись до Іншого, а й усвідомити Іншого в самому собі. Як зазначає Ю. Крістева, "ставитися терпимо до чужорідного безперечно, легше, ніж усвідомлювати чужорідність у самому собі" [6: 104]. Справа в тому, що у ставленні до висловленого Іншого, до висловленої людської думки можна знайти недоліки у формулюванні логічній несуперечливості та практичній реалізації даної ідейної позиції. Такий спосіб мислення слугує обґрунтуванням власної позиції толерантності. Так, доведення неспроможності логічної непослідовності та неефективності думки Іншого слугує приводом для прояву інтолерантності. Але у ставленні до невисловленого Іншого (до світу природи), ставлення до Іншого стає опосередкованим ставленням до самого себе, до Іншого в самому собі. Тому толерантність позначає та означає наявність деякого буттєвого простору, в межах якого людина відкрита для взаємодії зі світом та людьми та самим собою.

До речі, саме шлях ауто толерантності дозволяє вирішити "парадокс толерантності", адже вирішити його може тільки той, хто проявляє нетерпимість, суб'єкт інтолерантності, переадресувавши вимогу до толерантності не до інших, а до Іншого у собі, до самого себе.

Таке розуміння толерантності, що ґрунтується на рефлексивності, осмисленні власної толерантності, означає наявність потреби у взаємодії з Іншим, розумінні Іншого при споконвічно позитивному емоційному ставленні до нього [1: 38]. Класичне та не класичне розуміння толерантності як пасивного терпіння говорить про визнання існування, в той час як активна толерантність необхідна тоді, коли група інших людей (населення відсталіх країн) чи світ природи потребують надання допомоги, бо якщо не змінювати існуючий стан справ, то вони просто зникнуть. Саме тому в сучасних умовах толерантність виступає як активна вольова позиція, що спрямована не на терпіння, а на діалог з іншими позиціями заради взаємного збагачення та виявлення спільних моментів, що об'єднують ці позиції, а також вироблення нових співмірностей. Можливо, саме таке розуміння є постне класичним.

Таким чином, ставлення до природи як метод визначення меж толерантності показав недостатність розуміння толерантності як терпіння щодо позиції Іншого. Сучасні умови існування людини вимагають іншого розуміння, ніж розуміння толерантності як поблажливості та байдужості (класичне розуміння) та розуміння толерантності як неможливості взаєморозуміння (не класичне розуміння). Саме розуміння толерантності як активного прагнення до діалогу, що припускає ауто толерантність, може відповідати запитам сучасності. Адже людина, що не є толерантною щодо інших та не збирається бути толерантною до світу природи, може усвідомити власну позицію, отже, й

нести відповідальність за неї. Тільки ауто толерантність дозволяє виявити межу власної толерантності, показати самій людині наскільки вона є толерантною до Іншого у будь-яких його проявах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2003. – 368 с.
2. Козырьков В.П. Интолерантно о толерантности // Молодежь XXI века: толерантность как способ мировосприятия. Материалы Международной научно-практической конференции, 19-20 мая 2000 г. – Н. Новгород Изд-во НИСОЦ, 2001. – С. 228-231.
3. Кричевский С.В. Насилие и толерантность в отношениях с окружающей природной средой // Насилие и толерантность: история, современность, перспективы. Доклады и выступления. Международный научно-практический семинар. 20-21 октября 2006 года, Москва / Сост. и общ. ред. У. Новотный, А. Назаретян, О. Андреева. – М.: Изд-во РУДН, 2006. – С. 105-109.
4. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46-54.
5. Человек: образ и сущность (гуманитарные аспекты). Толерантность и архитектура эмоций. – М.: ИНИОН РАН, 1996. – 251 с.
6. Уолцер М. Про толерантність / Пер. з англ. М. Лупішко – Харків: Видавнича група "Р А-Каравела", 2003. – 148 с.
7. Хабермас Ю. Обоснованная неприязнительность. Существуют ли постметафизические ответы на вопрос о "правильной жизни"? // Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике. – М., 2002. – С. 12.
8. Философский прагматизм Ричарда Рорти и российский контекст / Отв. ред. А.В. Рубцов – М.: Традиция, 1997. – 288 с.
9. Яковлева Л.Г. Современные представления о толерантности в зарубежной научной дискуссии // Ломоносовские чтения 2004 г. Сборник статей аспирантов "Россия и социальные изменения в современном мире". – <http://lib.socio.msu.ru/library/?e=d-000-00---0lomon--00-0-0-0prompt-10---4---stt-0-11--1-ru-50---20about-%df%ea%ee%e2%eb%e5%e2%e0--00031-001-1-0windowsZz-1251-00&a=d&c=lomon&cl=search&d=HASH69aef36a57a3dd463e9cd.8>
10. Маер-Абіх Клаус Міхаель. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільноsvіту. Переклад з нім., післямова, примітки Анатолія Єрмоленка – К.: Лібра, 2004. – 196 с.

Матеріал надійшов до редакції 11.10. 2007 р.

Volkovynskiy S.O. Attitude to the Nature as a Limit of Tolerance.

In the article the author investigates the necessary for contemporarity understanding of tolerance and its limits through the attitude towards nature. Also classic, nonclassical and post nonclassical understanding of tolerance is discovered. Attention is also paid to the position of autotolerance which changes the classic and nonclassical understanding of tolerance principally.

Volkovynskiy S.O. Attitude to the Nature as a Limit of Tolerance.

In the article the author investigates the necessary for contemporarity understanding of tolerance and its limits through the attitude towards nature. Also classic, nonclassical and post nonclassical understanding of tolerance is discovered. Attention is also paid to the position of autotolerance which changes the classic and nonclassical understanding of tolerance principally.